

מאמרה של אילנה צור בן-מאיר "הספריות משנות החמישים של
המאה ה-20 לשנות האלפיים", פורסם לראשונה בספר
אוניברסיטת בר-אילן מדעיון למעש, כרך א' : 'אבני דרך
ותולדותיהן של מחלקות.

כל הזכויות שמורות © להוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

הספריות

משנות החמישים של המאה העשרים לשנות האלפיים

אילנה צור בן-מאיר

מערכת הספריות של אוניברסיטת בר-אילן מורכבת מהספרייה המרכזית, מספריות פקולטטיביות, מספריות מחלקתיות וממרכזי מחקר. בראש הפירמידה עומדת הספרייה המרכזית, שתפקידה לספק שירותים טכניים לכל הספריות, וכן שירותי יעץ והדרכה למשתמשי ספריות הקמפוס. הספריות פועלות כמערכת אחת בעלת קטלוג מאוחד המשותף לכל הספריות וקובץ קוראים אחד (פרט לספרייה למשפטים, שהיא עצמאית). המשאבים האלקטרוניים משותפים לרשת ספריות הקמפוס כולה, וכוללים מלבד הקטלוג 100 מאגרי מידע מקוונים ולא מקוונים וכ-10,000 כתבי עת אלקטרוניים. מערכת ספריות הקמפוס כוללת כמיליון כרכים, כ-4,500 כתבי עת שוטפים, כ-15,000 כתבי עת סגורים ואוסף מכובד של ספרים נדירים וכתבי יד.

המאמר יסקור את התפתחות הספריות מראשיתן ועד היום, תוך שימת לב מיוחדת למבנה המערכת המבוזרת, למחשוב ולתרומתן של ספריות בר-אילן לרשת הארצית של הספריות האקדמיות.

הספרייה בראשיתה

בטקס חנוכת בנייני האוניברסיטה הראשונים בל' בניסן תשט"ז הוכרז גם על ספריית האוניברסיטה ע"ש מקס כהן, שכיהן באותה עת כיו"ר ועד בר-אילן בשיקגו. באותו טקס הכריז פרופ' פנחס חורגין על התחלת בניית השלב השני של האוניברסיטה, שנועד לכלול גם ספרייה מרכזית.¹ עוד לפני הקמת האוניברסיטה, כשהספרייה הייתה בגדר תכנית בלבד, נעשתה פעולת הסברה בעיקר בארצות הברית לצורך איסוף תרומות כספיים ועזבונות מנדבנים להקמת הספרייה.

אוסף הספרים הראשוני נבנה בעיקר מתרומות של אוספי ספרים. נציין כאן רק כמה מהם:

1 ידיעות אוניברסיטת בר-אילן, 1956 (ז).

- אוסף ספרייתו התורנית-מדעית של הרב ברוך טריגר, שהיווה את גרעין הספרייה למדעי היהדות.
 - אוסף ספרי מוסיקה ותקליטים שתרם מר י' וולמן משיקגו שימש בסיס למחלקה למוסיקה, שהייתה אז עדיין בתכנון בלבד.
 - אוסף ספרייתו של הרב י"י ריינס על אוצרותיה היהודיים.
 - אוסף רב ערך בתחום הספרות הצרפתית שתרמה הקונסוליה הצרפתית.
- הספרייה שכנה בשנותיה הראשונות בשני מבנים: האולם שבמרתף בניין הפנימייה ע"ש סטולמן, שהכיל את החומר בתחום מדעי היהדות והרוח, ואולם נוסף בבניין המדעים, שהכיל את החומר בתחום המתמטיקה ומדעי הטבע. בספרייה הונהגה מדיניות של מדף סגור, לפי המודל של הספרייה הלאומית. שיטה זו הוחלפה עד מהרה בשיטת המדף הפתוח, המאפשרת לקהל צרכני הספרייה גישה חופשית אל מדפי הספרים (שיטה זו נהוגה כעת באוניברסיטאות בארץ חוץ מבספרייה הלאומית). שיטת המיון לנושאים, הנהוגה בבר-אילן, משמשת גם כשיטת העמדת הספרים על המדפים, כך שכל הספרים בנושא מסוים מצויים במקום אחד על המדף לפי אותו מספר מיון. דבר זה מאפשר למשתמשים המבקשים לאתר ספר מסוים ליהנות מאפשרות העלעול (browsing) בספרים נוספים באותו נושא.
- באותם ימים הוקמה ועדה מיוחדת לפיקוח על הרכישה. כיו"ר הוועדה כיהן פרופ' ברוך קורצווייל, ראש המחלקה לספרות עברית דאז, ולצדו נציג המחלקה למתמטיקה ומדעי הטבע, נציג המחלקה למדעי היהדות ונציג המחלקה ללשונות.²
- בתוך שנתיים הלך וגדל מגוון הקורסים, נפתחו מחלקות חדשות ונוספו פקולטות. הספרייה הקטנה לא נתנה מענה לצורכי ההוראה והמחקר הגדלים והולכים. תרומות האוספים החשובים שהתקבלו וכן הרכישות מתקציב הספרייה הדל לא הדביקו את קצב הגידול. נוסף לכך הורגש מחסור חמור בספרים בעיקר בתחום מדעי היהדות, מאחר שרוב הספרים שהושמדו בשואה טרם נדפסו מחדש.
- הנהלת הספרייה החליטה לפנות למוסדות אחרים לקבלת עזרה. במכתב מיום ו' בתמוז תשי"ח (24.6.1958) פנה משה אניספלד, אז סטודנט לפסיכולוגיה, שהחליף באופן זמני את מנהל הספרייה הראשון, מר פיק, אל פרופ' נחום סרנה מנהל הספרייה של ה-Jewish Theological Seminary בניו יורק ותיאר בפניו את קשיי הספרייה לספק את צורכי התפתחותה של התכנית האקדמית. הוא ביקש את עזרת ה-JTS לספריית בר-אילן במסירת עותקים כפולים שבידיהם "או באופן אחר", כדבריו. מכתבים ובהם פניות לגורמי חוץ אחרים שמורים בארכיון האוניברסיטה.³
- בשנת תשכ"ג חל מפנה לטובה בתחום אוסף הספרות היהודית, וזה בשל כמה גורמים:

1. נתקבלו אוספים גדולים שכללו ספרים רבים שאזלו מן השוק, חלקם במתנה

2 ידיעות אוניברסיטת בר-אילן, 15, תמוז תשי"ז, עמ' 4.

3 ארכיון האוניברסיטה, מיכל 1084, תיק 163.

וחלקם ברכישה. בשנים תשכ"ג-תשכ"ה התקבלו 32 ספריות פרטיות ושולבו בספריות האוניברסיטה.

ספריות חשובות הגיעו מהודו — ספריית פרופ' י"ד אהרן וספריית הבלשן הידוע פרופ' ד' משה יחזקאל — ובהן חומר רב בלימודי יהדות, בלשנות שמית, ספרות רבנית וחומר נדיר על הודו. אוסף הספרים התעשר גם בספרים יקרי ערך בערבית, במדעי הרוח ובמדעי הטבע.

2. בוצעו חילופים עם מוסדות שונים בארץ ובחו"ל. עותקים כפולים נשלחו לבר-אילן, ובתמורה שלחה ספריית בר-אילן עותקים כפולים שלה.

3. חלק מהספרים שנכחדו בשואה הודפסו מחדש. כתוצאה מכך שוב ניתן היה לרכוש ספרים רבים שקודם לכן נמצאו רק בספריות פרטיות.

בשני חלקי הספרייה הורגשה מצוקת מקום, במיוחד לאור העובדה שהאוניברסיטה הלכה והתרחבה, מספר הסטודנטים גדל, וכך גם אוספי הספרים. בניין מרכזי אחד שיכיל את הספרייה נעשה הכרח השעה.

כבר בשנת 1958 תרמה הקרן ע"ש גוסטב וורצוויילר סכום של \$250,000 להקמת בניין ספרייה מרכזית על שם מייסד הקרן. הדבר נעשה בעידודו של פרופ' יוסף לוקשטיין, אז נגיד האוניברסיטה וחבר בגוף המנהל של הקרן.⁴ גוסטב וורצוויילר, יהודי אורתודוקסי, נולד בגרמניה בשנת 1896 ועסק בבנקאות פרטית. ב-1936 התיישב בבלגיה, ומשם היגר לארצות הברית ב-1941 כפליט רדיפות הנאצים. בארצות הברית שיקם את עצמו כהצלחה בתחום הפיננסי, וב-1950 יסד את הקרן על שמו והקדיש אותה למטרות תמיכה במוסדות תרבות, חינוך וחברה יהודיים. בא' בטבת תשכ"א, במעמד חנוכת בניינים חדשים באוניברסיטת בר-אילן, שולב גם טקס הנחת אבן הפינה לבניין הספרייה המרכזית.

ראשי האוניברסיטה הסתייעו והתייעצו בנושא תכנונה וארגונה של הספרייה החדשה עם מנהלי ספריות אוניברסיטאיות אחרות. במכתב מיום ו' בתשרי תשכ"ח (10.10.1967) הודה מ' אדלר, אז המנהל הכללי של האוניברסיטה, לד"ר ח' גלטשטיין, מנהל הספרייה של הטכניון בחיפה, בשם הנהלת האוניברסיטה, על המאמצים הרבים שהשקיע בהדרכה וייעוץ לספרייה החדשה, והביע את הערכתו לתרומתו לאוניברסיטת בר-אילן.⁵ במכתב אחר מיום י"ג במרחשוון תשכ"ח (16.11.1967) הודה מר אדלר לד"ר ק' וורמן, מנהל הספרייה הלאומית דאז, על העזרה הרבה שהושיט בעת הקמת ספריית בר-אילן.⁶

הספרייה המרכזית ע"ש גוסטב וורצוויילר, שתוכננה בידי האדריכל א' אלחנני, נחנכה בכ"ה בתשרי תשכ"ח (29.10.1967), במלאות אחת עשרה שנה להקמת האוניברסיטה. חנוכת הבית לוותה בתערוכה על העיר חברון, שזה אך חזרה לידינו במלחמת ששת הימים. את התערוכה הכינה גב' רות לרר-ויטשנר, בעידודו של מנהל

4 מתוך ריאיון עם פרופ' מ' שפרכר, רקטור האוניברסיטה בשנים 1975-1979.

5 ארכיון האוניברסיטה, מיכל 742, תיק 153.

6 ארכיון האוניברסיטה, שם.

הספרייה באותם ימים, ד"ר מ' יעקבי, ולהכנתה השתמשה בחומר מהספרייה ומגורמי חוץ, וכן בצילומים שנעשו על ידי משלחת מיוחדת שיצאה באישור המושל הצבאי לחברון למטרה זו.

בניין הספרייה המרכזית כלל בשנים הראשונות את אוספי הפקולטות למדעי הטבע ולמדעי החברה. באולם הקריאה וביציע שוכנו גם אוספי מחלקות שונות של מדעי הרוח (ערבית, מוסיקה, היסטוריה כללית ועוד). בשנת תש"ם עברו הספריות למדעי הטבע והחברה למשכן נפרד כל אחת, וכך התפנו אולם הקריאה והיציע וכן חלק מהמדף הפתוח בבניין ע"ש וורצוויילר מאוספיהם. עובדה זו אפשרה לבצע את בקשת הפקולטה למדעי היהדות להעביר את הספרייה למדעי היהדות, שהוקמה בשנת 1972, מבניין ס"ל, שבו שכנה בצפיפות רבה, לבניין הספרייה המרכזית. ד"ר משה יצחקי מונה למנהל הספרייה למדעי היהדות על ידי הרקטור דאז, פרופ' אקשטיין.

רשת ספריות בר-אילן – אופייה של המערכת המבוזרת

באוניברסיטאות חיפה ובן-גוריון ובקמפוס האוניברסיטה העברית בהר הצופים יש ספרייה מרכזית דומיננטית או בלעדית; באוניברסיטאות תל-אביב ובר-אילן וכן במכון ויצמן, בטכניון ובקמפוס האוניברסיטה העברית בגבעת רם יש מספר ספריות פקולטטיביות ומחלקתיות.

הוויכוח הישן בין מצדדי ספרייה מרכזית ריכוזית ובין מצדדי ספריות מחלקתיות או פקולטטיביות מבוזרות נמשך מאז ראשית ימי האוניברסיטאות באירופה. סגנונית שוהם מציינת, כי ניתן לכזר ספריות על פי:

1. סוג החומר הספרייתי, למשל ספריות לספרים נדירים או ספריות לאוספי מפות.
2. סטטוס משתמשי הספרייה, כגון ספריות המיועדות לתלמידי תואר ראשון בלבד או לתארים מתקדמים בלבד.
3. הנושא או תחום הלימודים.

נוסף לכך מונה שוהם מספר אפשרויות של מערכות ספרייתיות מבוזרות:

1. ביזור השירותים הטכניים.
 2. ביזור מנהלי שעשוי לכלול שירותים טכניים ריכוזיים.
 3. ביזור פיזי חלקי כמו ספריות פקולטטיביות.
 4. ריכוז פיזי מלא שבו כל היחידות ממוקמות בבניין אחד או במספר בניינים.⁷
- היכרד טען ששאלת ריכוז מול ביזור תהפוך בלתי רלוונטית ברגע שכל חוקר יוכל לערוך חיפושי מידע ממשרדו, מגמה ההולכת ומתרחבת היום.⁸
- כשנוסדה הספרייה, עם הקמת האוניברסיטה, לא הועלתה כלל האפשרות של בניית

Snunith Shoham, "A Cost-Preference Study of the Decentralization of Academic Library Services", *Library Research* 4 (1982), pp. 175-194

Michael Hibbard, "Centralization or Decentralization of Library Collections: A Symposium", *Journal of Academic Librarianship*, 9/4 (1983), pp. 196-202

מערכת ספריות. הקונצפצייה הייתה של ספרייה אוניברסיטאית אחת שתפקידה לשרת את צורכי ההוראה והמחקר. אוסף הספרים חולק, כאמור, בין שתי ספריות: הספרייה ע"ש כהן, שכללה את אוספי מדעי היהדות ומדעי הרוח, ושכנה במרתף הפנימייה ע"ש סטולמן; והספרייה של מתמטיקה והמדעים המדויקים, שכנה בקומת הקרקע של בניין המדעים.⁹

הצפיפות והיעדר התנאים להתפתחות מחד גיסא והריחוק הגאוגרפי של המחלקות השונות מהספרייה מאידך גיסא הביאו לידי כך, שעד מהרה החלו להיאסף במחלקות ספרים שהיו נחוצים לחברי הסגל. אוספים אלו, שהלכו והתפתחו לצד המחלקות, הפכו לספריות הסמינריוניות. מציאות זו הכתיבה למעשה את הקמתן של הספריות המחלקתיות, שצמחו מתוך הספריות הסמינריוניות.¹⁰ בשנת תשכ"ה כבר עמדו לצד הספרייה המרכזית ספריות סמינריוניות בתחומים האלה: היסטוריה ישראלית, ספרות אנגלית, ספרות עברית, ביולוגיה, תנ"ך, חינוך ותלמוד. ד"ר יצחק גולדברג, מנהל הספרייה דאז, כתב: "כל מחלקה רצתה ספרייה משלה מבלי להתחשב בהנהלת הספרייה המרכזית ודרישות האוניברסיטה בכלל".¹¹ גולדברג הציע לבטל את כל הספריות הסמינריוניות ולהקים במקומן ספריות פקולטטיביות: ספרייה למדעי הטבע, ספרייה למדעי החיים וספרייה למדעי היהדות, וזאת כדי לחסוך במשאבים כספיים ולאפשר העסקת ספרנים מקצועיים בספריות הפקולטטיביות והארכת שעות פעילות הספריות לשעות רגילות של ספרייה. דבר זה יאפשר גם לספרנים "לעסוק בעבודה ביבליוגרפית לטובת המרצים והסטודנטים", ולהדריך את המשתמשים בשימוש בקטלוגים ובספרי היעץ.

גם גב' נעמי ברזילי, שניהלה את הספרייה בשנים 1973–1986, הציעה לרכז את האוספים בספריות פקולטטיביות, דבר שיאפשר ניצול כוח האדם הקיים ביעילות, שיפור רמת ההדרכה והיעץ לקהל הקוראים והארכת שעות פעילות הספריות בשעות אחר הצהריים והערב — וכל זאת בלי צורך להרחיב את סגל הספרנים.¹² יש לציין כי אילנה פלד טענה כי מערכת של ספרייה מרכזית ולצדה ספריות פקולטטיביות המתפקדות תוך שיתוף פעולה ביניהן היא הפתרון שיביא לחיסכון במשאבים אנושיים ופיזיים ולתפקוד יעיל של הספריות.¹³

תחומי הלימוד והמחקר בבר-אילן מגוונים ומספר המחלקות גדול, וכך גם

9 ידיעות לתלמידים, תשי"ז.

10 מתוך ריאיון עם גב' רות לרר-ויטשנר, לשעבר מנהלת הספרייה לפסיכולוגיה. באוניברסיטה העברית בירושלים שרר מצב דומה עד שנבנה הקמפוס בהר הצופים וספריות רבות אוחדו.

11 במסמך שכותרתו "ספריות מחלקתיות — הצעה לפיתרון בעיה", מיום כ"ה באייר תשכ"ט (13.5.1969) [ארכיון האוניברסיטה, מיכל 555, תיק 375] שנשלח על-ידי ד"ר יצחק גולדברג לרקטור, למנכ"ל ולוועדת הספרייה.

12 במסמך שכתבה תחת הכותרת "הספרייה באוניברסיטת בר-אילן — מבנה ותפקידים" (ארכיון האוניברסיטה, מיכל 555, תיק 375).

13 שמואל סבר ואילנה פלד, "ריכוז או ביזור בספרייה האוניברסיטאית", יד לקורא יז, א-ב (תשל"ח), עמ' 48–56.

מספר הספריות. רשת הספריות מונה היום 22 ספריות מחלקתיות ופקולטיביות כשבראשן הספרייה המרכזית. נוסף עליהן יש בבר-אילן כעשרים ספריות שאינן מתפקדות כספריות השאלה לצד מכוני מחקר שונים. שתי ספריות במערכת הן ספריות פקולטיביות מלאות המשרתות פקולטות שלמות: ספריית הפקולטה למשפטים וספריית הפקולטה למדעי החיים. הספרייה למדעי היהדות והספרייה למדעי החברה הן ספריות פקולטיביות חלקיות, מאחר שהן משרתות רק חלק מהמחלקות בפקולטות אלו. אך רוב הספריות הן ספריות מחלקתיות, וכל אחת מהן משרתת מחלקה אחת או שתיים. הספריות הגדולות, המשרתות פקולטה שלמה או מספר מחלקות בפקולטה, הן (לפי שנות ייסודן): הספרייה המרכזית (1955); ספריית משפטים (1970); הספרייה למדעי היהדות (1972); הספרייה למדעי החברה (1972); הספרייה למדעי החיים (1991). יתר הספריות הן ספריות מחלקתיות.

בתחום היהדות נשארו שלוש ספריות מחוץ למסגרת הספרייה הפקולטיבית: הספרייה להיסטוריה כללית ומזה"ת (1965); הספרייה לספרות עם ישראל וספרות משווה (1965); והספרייה לידיש (1995). בתחום מדעי החברה נשארו שלוש ספריות מחוץ למסגרת הפקולטיבית: ספריית ביה"ס לחינוך (1964); הספרייה לפסיכולוגיה (1969); והספרייה לכלכלה ומינהל עסקים (1997). ספריות ביה"ס לחינוך ופסיכולוגיה נפרדות מספריית הפקולטה למדעי החברה, מאחר שהיו קיימות לפני הקמתה. הספרייה לכלכלה ומנהל עסקים נפרדה מספריית הפקולטה למדעי החברה בשנת 1997. במדעי הרוח יש שש ספריות: הספרייה לפילוסופיה (1967); הספרייה לאנגלית (1967); הספרייה לצרפתית (1972); הספרייה ללימודי מידע (1975); הספרייה לערבית (1975); והספרייה למוסיקה (2003). במדעים מדויקים יש שלוש ספריות: הספרייה למתמטיקה ומדעי המחשב (1970); הספרייה לכימיה (1972); והספרייה לפיסיקה (1966).

נוסף על כל אלה ישנן שתי ספריות הפועלות כיחידות עצמאיות: ספריית המכון הגבוה לתורה וספריית המדרשה לנשים.

הספריות המחלקתיות כפופות לפקולטה שהן שייכות לה. הספריות קובעות גם את מדיניות הרכש שלהן, וכן את החלוקה בין הספרים וכתבי העת באוספים שלהן ואת שיעור כתבי העת ושיעור הספרים באוסף הכללי. כמו כן אין לספרייה המרכזית כל סמכות לגבי תכנון ופיתוחן של הספריות. לעומת זאת, ברמה המקצועית הכול מרוכז בידי הספרייה המרכזית: רכש, קטלוג ומיון, רכש מאגרי מידע ממוחשבים וניהול תקציב. ועדות הספריות לאורך השנים מתריעות גם הן על ביזור היתר, הגורם לכבוז משאבים, וממליצות על איחוד ספריות מחלקתיות לספריות פקולטיביות, כדי ליצור ביזור חלקי בלבד.¹⁴

14 הדו"ח הראשון שמצאתי הוא מאפריל 1975, ארכיון האוניברסיטה מיכל 478, תיק 96; וכן דו"חות מסיון תשנ"ח, ומשנת תשס"ד.

שיטות הקטלוג

בספריות בר־אילן נהוגה שיטת דיואי למיון ספרים בנושאים כלליים. שיטה זו הוכנסה לשימוש בידי ד"ר יצחק גולדברג, שניהל את הספרייה בשנים 1969–1975, והחליפה את שיטת UDC. ארבע ספריות ברשת משתמשות בשיטות מיון אחרות: בספרייה למתמטיקה ולמדעי המחשב משתמשים בשיטת מיון, AMS (American Mathematical Classification System) ו-ACM (Association of Computing Machinery), ובספרייה לפיסיקה משתמשים בשיטת מיון מיוחדת שפותחה בבר־אילן. ספרניות שתי מחלקות אלה מבצעות את פעולת מיון הספרים עבור ספריותיהן. בספרייה למשפטים משתמשים בשיטת המיון שהייתה נהוגה בעת הקמתה בספרייה למשפטים באוניברסיטת הרוורד. בספרייה למוסיקולוגיה נהוגה שיטת LC, ספריית הקונגרס, למיון החומר במוסיקה, וזה נעשה על ידי הממיינים במחלקת הקטלוג. לצורך מיון הספרים ביהדות משתמשים במחלקת הקטלוג בשיטת שלום, שהותאמה לצרכים המיוחדים של אוניברסיטת בר־אילן, שבה ניתן דגש מיוחד בלימודי היהדות.

אוסף הספרים הנדירים בספרייה המרכזית ע"ש גוסטב ורצוויילר

אוסף הספרים הנדירים בנוי בעיקר מתרומות, וכולל ברובו חומר בתחומי היודאיקה וההבראיקה. בשנות השישים, תרם הנדבן וולטר ויליאמס לספרייה ספרי קודש מהמאות ה־15 וה־16. באותן שנים התקבל גם אוסף אבידע של החוקר יהודה אבידע (זלוטניק), ובו ספרים חשובים רבים.

חלק מספריית פרופ' מרדכי מרגליות, שהכילה כ־600 כתבי יד, רובם מזרחיים, וכן ספרים נדירים, נרכש על ידי יודי אוניברסיטת בר־אילן בניו יורק בתחילת שנות השבעים. האוספים אוחסנו בספרייה בחדר קטן כתנאים שאינם הולמים ספרים וכתבי יד יקרי ערך.

בראשית שנות השמונים מינתה גב' נעמי ברזילי, מנהלת הספרייה דאז, את ד"ר שרה פרנקל לאוצרת אוסף הספרים הנדירים וכתבי היד. האוסף כולו קוטלג בהקפדה עם רישום ביבליוגרפי, והחלה פעולה להרחבתו באמצעות חילופים של עותקים כפולים עם ספריות אחרות, וכן באמצעות רכש ספרים מסוחרים, מאספנים ולעתים גם במכירות פומביות (באמצעות תקציבים מצומצמים שהתקבלו מספריית מדעי היהדות ומהספרייה המרכזית עבור רכישות ממוקדות).

באותה תקופה קיבלה האוניברסיטה באמצעות הרב משה רוזן אוסף של 30,000 ספרים מרומניה. כ־30% נקלטו בספרייה המרכזית, חלק גדול באוסף הנדירים. אוסף זה אמנם לא כלל ספרים עתיקים ממש, אך בזכותו הפכה הספרייה לבעלת אחד האוספים החשובים בדפוסי רוסיה ופולין מהמאה ה־18 ומתחילת המאה ה־19. אוסף הספרים הנדירים המשיך להתפתח בזכות תרומות כספיות ותרומות של אוספים ייחודיים כמו אוסף "אורמיה", של ספרי הבראיסטים נוצרים, שנחרם על ידי

התאחדות עולי אורמיה ומר יוסף חקשוורי, ואוסף פקסימיליות של כתבי יד מאוירים מימי הביניים, שבחלקם נתרמו על ידי פרופ' דב רפל מקבוצת יבנה. המצב בחדר הנדירים נעשה קשה מנשוא מבחינת הצפיפות והתנאים הפיזיים הגרועים. אלמנת הנדבן הרברט ברמן, הגב' דיזי ברמן וילדיה החליטו לממש את משאלת לבו של מר ברמן ותרמו חדר לספרים נדירים. הם התנו את תרומתם בכך שהאוניברסיטה תקצה תקציב שנתי ראוי למחלקה. החדר שיוחד למטרה זו נחנך בשנת 2000, ונקרא על שם התורם.

האוסף החשוב האחרון שהתקבל הוא מן המובילים בעולם בנושא הקבלה, ומונה 228 כתבי יד של הרב שלמה מוסיוף, מייסד שכונת הבוכרים בירושלים. האוסף נתרם על ידי נכדו, מר שלמה מוסיוף. חלק מתרומה מיוחדת של מוסיוף הוקדש לכריכת כתבי היד ולרכישת מצלמה דיגיטלית מיוחדת לצילום ספרים נדירים ללא גרימת נזק. ראויים לציון עוד: אוסף דפוסי צפון אפריקה, שהוא ייחודי לספריית אוניברסיטת בר-אילן; דפוס ראשון של המשנה (נפולי רנ"ב/1492) עם פירוש הרמב"ם; כתבי-יד של ספר הפליאה הקבלי (שנ"ז לערך), שהגיע לספרייה בתיווכו של פרופ' מיכאל אלבק; העקסראקט מפראטאקאל של המדינה (שטרסבורג תקל"ז/1777) תקנות קהילות מדינת אלזס — עותק יחיד ששרד אחרי שהוחרם על ידי הנאצים מרב בצרפת; ספר תולדות יעקב יוסף (קורץ תק"ם/1780) — הספר החסידי הראשון, שרוב עותקיו נשרפו על ידי ה"מתנגדים"; והגדה של פסח (בוהסלב תק"ף/1820) — עותק יחיד בעולם של הגדה לא ידועה שזוהתה בבר-אילן.

שירות מידע מקוון — ראשית הדרך

במהלך שנת 1981 העלתה גב' נעמי ברזילי, מנהלת הספרייה המרכזית, את הרעיון להרחיב את שירותי הספרייה לקהל המשתמשים על ידי מתן שירות דלייה מקוון לחוקרים ולתלמידי התארים המתקדמים. באותה תקופה פעל שירות כזה רק בספריות מיוחדות כמו ספריית בית הספר לרפואה וספריית התעשייה האווירית. שני המודלים האפשריים להפעלת השירות היו הקמת יחידה נפרדת מאוישת על ידי מידען שיעסוק בדליית המידע, או שילוב השירות ככלי נוסף בשירותי היעץ בספריות.¹⁵

המבנה הביזורי של ספריות האוניברסיטה הכתיב למעשה את בחירת המודל. הוחלט כי חיפושי המידע יתבצעו על ידי מנהלות הספריות המחלקתיות והפקולטטיביות הודות לניסיון הרב שצברו בחיפושים בשירותי התמצות והתקצור המודפסים. בעבר היו הכרכים המודפסים של שירותי התמצות והתקצור חלק מאוספי הספריות המחלקתיות. כך למשל היה ה־Psychological Abstracts בספרייה לפסיכולוגיה, ה־ERIC בספריית ביה"ס לחינוך וכו'. גם הקשר הישיר והקבוע של צרכני המידע בספריות המחלקתיות עם הספרניות, שהכירו היטב את צורכי המחקר שלהם, היה גורם לבחירה זו. שבע

15 תמר פרנק, "התארגנות לשירות מידע מקוון באוניברסיטת בר-אילן", אגודת הספריות המיוחדות ומרכזי המידע בישראל טו, 2 (אוגוסט 1987), עמ' 63-66.

ספריות השתתפו במתן שירות זה: פסיכולוגיה, חינוך, מדעי החברה, כימיה ומדעי החיים, פיסיקה ומתמטיקה, ספרנות ומדעי הרוח ומשפטים. מסוף ומדפסת הועמדו לרשות הפרויקט על ידי מרכז המחשבים, וכך נחסכה מהספרייה השקעה כספית. בגלל העלות הגבוהה של השירות והיעדר תקציב מיוחד מומן התשלום לספק המידע ולתקשורת על ידי הצרכנים מתקציב המחקר או באופן אישי. את הדרכת הספרנים מימנה הספרייה. כך, ללא תקציב כמעט, החל בשנת 1983 לפעול שירות חיפושים מקוונים (שח"ם) במאגרי מידע בחו"ל באמצעות ספקית המידע — חברת DIALOG. צוות הספרניות החל בדליית מידע מתוך ספרות מקצועית במאגרי מידע ביבליוגרפיים ממוחשבים. רוב החיפושים התבצעו בתחומי מדעי הטבע והחברה, ומיעוטם במדעי הרוח. החיפושים נערכו במרכז המחשבים; שם הועמד המסוף לרשות הספרניות. הגב' אסתר שניידר, מנהלת הספרייה למשפטים, שכבר היה לה ניסיון רב בנושא, נבחרה לתפקיד מתאמת בין הספרניות וכיהנה בו שנתיים. משנת 1986 התבצעו החיפושים בספרייה המרכזית; שם נבנתה תחנת שירות על מיקרו-מחשב שהתפנה. השירות המשיך לפעול עד שהתפתחה מערכת המאגרים על גבי תקליטורים והתאפשרו חיפושים ודליית מידע ללא תשלום.

מחשוב הספריות

השלב הראשון במחשוב הספריות התחיל בשנת 1983, כשתהליכי קטלוג באמצעות מחשב הוכנסו לספרייה. בשלב זה נרכשו שני מיקרו-מחשבים, ועליהם הועלו ונערכו נתוני הקטלוג. עיבוד הדיסקטים התבצע במיני-מחשב של ספריית אוניברסיטת חיפה, שהייתה הספרייה המתקדמת ביותר בארץ מבחינת המחשוב באותה תקופה. כרטיסי הקטלוג המוכנים נשלחו מחיפה עבור הקטלוגים השונים בספריות הקמפוס. בינואר 1985 חדלה הספרייה לקבל שירותי קטלוג ממוחשב מאוניברסיטת חיפה מאחר שהמחשב שהיה בידיהם לא עמד יותר בעומס הרב של העבודה והתבקשו להשתתף בעלות החלפתו.¹⁶ כאן התגייס מרכז המחשבים לעזרת הספרייה וקיבל על עצמו לפתח תכנית חלופית על מחשב האוניברסיטה למשך תקופת הביניים, עד להתקנת מחשוב כולל בספריות. התכנית שפיתחו אפשרה הזנת נתוני הקטלוג למחשב והפקת כרטיסי קטלוג ומדבקות-גב לספרים.

הצטרפות ספריות בר-אילן לרשת ALEPH

כאשר הוחלט ברשויות האוניברסיטה על רכישת מערכת למחשוב הספריות, המליץ מרכז המחשבים לבדוק את מידת ההתאמה של תכנת IBM למטרה זו. לצורך הבדיקה

16 מכתב מגב' נעמי ברזילי, מנהלת הספרייה המרכזית, אל פרופ' שמואל סבר, מנהל ספריית אוניברסיטת חיפה, מיום 4.10.1984; תשובת פרופ' סבר לפרופ' מ' אלבק, רקטור האוניברסיטה, מיום 8.10.1984. (ארכיון האוניברסיטה, מיכל 555, חיק 375).

נשלח מר יעקב ארונסון, הספרן הראשי, לבקר במוסדות שבהם פועלת המערכת בארצות הברית ובקנדה כדי להתרשם מאופן פעולתה. לצורך ההשוואה נבדקה גם מערכת ALEPH שפותחה באוניברסיטה העברית ונרכשה בינתיים על ידי כל האוניברסיטאות האחרות בארץ. השאלה העיקרית הייתה מידת יכולתה של תכנת IBM להשתלב בפעילות תכנת ALEPH שפעלה כבר בכל הספריות האוניברסיטאיות. מאחר שאנו פועלים במערכת ספריות אקדמית ארצית, המאפשרת לכל ספרייה לערוך חיפושים בקטלוגים של הספריות האחרות, להעתיק קטלוגים וכדומה, חשוב היה לשמור על שיתוף פעולה זה ולהתקין מערכת שתאפשר לכל הספריות ברשת האקדמית להיכנס גם לקטלוג הממוחשב של אוניברסיטת בר-אילן ולהפיק ממנו תועלת. לאחר בדיקה מעמיקה הודיע מרכז המחשבים כי התיאום בין שתי התכנות איננו מלא, ויפריע לשיתוף הפעולה. על סמך קביעה זו החליט פרופ' מ' אלבק, נשיא האוניברסיטה דאז, שהמחויבות של אוניברסיטת בר-אילן לאוניברסיטאות האחרות בארץ בנושא הספריות היא הקובעת את בחירת המערכת. השיקול של המשך שיתוף פעולה בין-אוניברסיטאי מלא בתחום הספריות הכריע לטובת תכנת ALEPH.¹⁷

בשנת 1988 הצטרפה מערכת הספריות בבר-אילן לתכנת ALEPH, והפכה להיות חלק מרשת הספריות הבין-אוניברסיטאית בארץ. בבר-אילן מונחה גב' אֶלִיזה בר-מגן למתאמת, תפקיד חדש, והיא הכניסה את המערכת לאוניברסיטה והצעידה את המערכת קדימה בכל גלגוליה. המחשוב נעשה בשלבים ובהדרגה. ראשית מוחשבו מחלקות הקטלוג העברי והלועזי, ואחר כך נוספו הפונקציות האחרות: השאלה, רכש, רכש כתבי עת והשאלה בין-ספרייתית. כל ספריות הקמפוס מוחשבו והפכו להיות חלק אינטגרלי מהמערכת.

השינוי היה רדיקלי, והתבטא בכלי העבודה ובתהליכיה. אחרי שקיבלו הדרכות מחברת "אלף יישום" עברו הספרנים לעבודה באמצעות מסופים מחוברים למחשב מרכזי, והתאימו עצמם לסביבת עבודה חדשה ובלתי מוכרת. גם משתמשי הספרייה, הסגל האקדמי והסטודנטים, למדו להפיק תועלת מהחיפוש בקטלוג הממוחשב, שפתח בפניהם אפשרויות חדשות.

עולם חדש נפתח בפני משתמשי בר-אילן, שיכלו מעתה לערוך את החיפושים בקטלוג הממוחשב המאוחד — BARCAT. הקטלוג הכיל בתחילה את הספרים שהתקבלו בספריות משנת 1983, השנה שבה החל תהליך המחשוב, ואילך. על החיפוש על פי מחבר, כותר, נושא ומספר מיון, שהיו רגילים לבצע בכרססת הידנית, נוספו אפשרויות של חיפוש לפי מילים, אפשרות ליצירת קבוצות ושמירתן לצורך הצלבה וחיפוש באמצעות האופרטורים הבוליאניים. כמו כן אפשרה המערכת כבר אז למשתמשים כניסה לקטלוגים הממוחשבים של הספריות האוניברסיטאיות האחרות ברשת לצורך איתור חומר שלא נמצא בספריות בר-אילן, וכן למפתחות ולפרויקטים

17 מסמך "תוצאות בדיקת מחשוב הספרייה", יוני 1987, ארכיון האוניברסיטה, מיכל 555, תיק 375; מכתבו של מר ארונסון, מנהל אדמיניסטרטיבי דאז, לפרופ' אלבק, נשיא האוניברסיטה, מיום 25.6.1987, ארכיון האוניברסיטה, מיכל 555, תיק 375.

משותפים, כגון המפתח למאמרים בעברית ומאוחר יותר מפתח רמב"י (רשימת מאמרים במדעי היהדות), לצורך איתור מאמרים, לקטלוג המאוחד של כתבי העת (ULS), שמצאי כתבי העת של ספריות בר-אילן הוא חלק ממנו, ולקטלוג הספרים המאוחד ULI (נקרא אז ULM), שמצאי הספרים של ספריות בר-אילן הוא חלק ממנו. פני הספריות השתנו. הקטלוגים הידניים החלו להצטמצם, ובמקומם הופיעו מסופים על שולחנות הקהל ודלפקי הספרנים. ספר האינטרנט שהיה בספריה המרכזית ובו נוהל רישום הכותרים בספריות על עותקיהם נגנז. פעולת רישום ההוספות בגב הכרטיס וכל עבודת הכרטוס לקטלוג הידני עברו מן העולם. בשנת 1994 הופעלה לראשונה רשת פנימית של דואר אלקטרוני למשלוח הודעות לספרנים באמצעות המסופים בעברית ובאנגלית. נכנתה רשימת תפוצה לצורך העברת מידע חשוב לכל הצוות בו בזמן.

באמצע שנות התשעים נפתחה אפשרות לחיפוש חומר ברוסית ובערבית בקטלוג הממוחשב, נוסף על החיפוש בעברית, באנגלית ובשפות לועזיות אחרות באות הלטינית. באותה תקופה פרץ גם האינטרנט לחיינו. הקטלוגים למיניהם הפכו למאגרי מידע אלקטרוניים נגישים באמצעות ה-*WEB*, וכך גם הדואר האלקטרוני. לראשונה ניתנה גישה למשתמשי בר-אילן אל הקטלוג ואל המאגרים האלקטרוניים מתחנות שאינן ממוקמות בספריות בתנאי שיש להן קוד מזהה (IP) של בר-אילן. הספרנים עברו לעבוד עם מחשבים אישיים, וכך גם קהל המשתמשים. המסופים פינו את מקומם לטובת תחנות עבודה אישיות.

בראשית שנת 2005 חל מהפך נוסף בספריות בר-אילן עם המעבר לתכנת ALEPH 500, שהיא תכנה מבוססת חלונות. כך הצטרפנו לכל ספריות הרשת הבין-אוניברסיטאית שבהן כבר הופעלה התכנה. התכנה החדשה מרחיבה את אפשרויות דליית המידע מהקטלוג הממוחשב ותומכת ברב-שפתיות, כך שהמשתמשים יכולים לדלות מידע מהקטלוג בעברית, באנגלית ובכל השפות האחרות הנכתבות באותיות לטיניות, וכן בערבית וברוסית. התכנה מאפשרת שתי רמות של חיפוש, חיפוש בסיסי וחיפוש מורכב, כמקובל במערכות מידע ממוחשבות. כל ספרייה יכולה להתאים את אפשרויות החיפוש לפי צורכי המשתמשים שלה.

תכנת ALEPH 500 מאפשרת להגיע מתוך הרשומות עצמן לאתרים מקושרים בארץ ובעולם ולטקסטים מלאים של מאמרים מתוך כתבי עת. כך נוצרת אינטגרציה בין הקטלוג הממוחשב למאגרי מידע ממוחשבים ברשת האינטרנט וברשתות מקומיות. את המידע שמתקבל ניתן לקרוא, להדפיס או לשלוח בדואר אלקטרוני. כמו כן מאפשרת תכנה זו, שהיא ידידותית למשתמש הקצה, לבדוק את מצב ההשאלות ולהאריך את תקופת ההשאלה של ספרים או להזמין ספרים מושאלים, שנמצאים בידי קוראים אחרים.

מחשוב הפונקציות הספרייתיות והפיכת האינטרנט לכלי עבודה בידי הספרנים שינו את אופי העבודה ואת יעילותה במחלקות השונות בספרייה, ופתחו לספרנים חלון לעולם הגדול ולאפשרויות הגלומות במרחב הווירטואלי. ספרני הקטלוג העברי

והלועזי נעזרים בקטלוגים של ספריות בארץ ובעולם באינטרנט לצורך העתקת קטלוגים. במחלקת הקטלוג הלועזי, בניהולו של מר חיים סימור, ובמחלקת הקטלוג העברי, בניהולו של מר שלמה רוטנברג, מתבצעת לצד קטלוג הספרים החדשים פעולת הסבה למחשב של הפרטים הביבליוגרפיים של הספרים שנקלטו בספריות לפני שנת 1983.¹⁸ במחלקת הרכש, שאותה מנהלת גב' בינה איגר, נעזרים הספרנים במנועי חיפוש מתאימים לצורך כניסה לאתרי ספקים גדולים ועד לחנויות וירטואליות נידחות לשם איתור הספרים המבוקשים לרכישה ולבירור פרטיהם (עלויות, מצב פיזי וכדומה).

אתר המידע של רשת ספריות הקמפוס

אתר המידע של רשת הספריות משמש עבור משתמשי בר־אילן שער גישה לקטלוג ולמשאבים האלקטרוניים של הספרייה וכן למשאבים נוספים בארץ ובעולם. האתר כולל גם מידע אדמיניסטרטיבי וטפסים אלקטרוניים לקבלת שירותי ספרייה שונים. הגישה לאוספים האלקטרוניים של הספרייה או, כפי שמכנה זאת ד"ר נורית רויטברג במחקרה, "הספרייה האלקטרונית",¹⁹ מתאפשרת מכל ספריות הקמפוס באמצעות אתר המידע של רשת הספריות באינטרנט. חלק מהספריות ברשת מנהלות אתרים משלהן עם קישורים למשאבים אלקטרוניים נוספים ספציפיים, בהתאם לצורכי המשתמשים. באמצעות הקישור לטבלת הספריות ניתן להגיע לאתרי הספריות השונים.

הקישור NEWS מוביל אל העיתון האלקטרוני של הספרייה המרכזית, Barcat News. היוזמת, הכותבת והעורכת של העיתון, גב' גיטה הופמן, מנהלת מחלקת שירותי קוראים בספרייה המרכזית, פרסמה את גיליונו הראשון בינואר 1999. העיתון האלקטרוני מופיע אחת לחודש ונשלח לרשימת תפוצה גדולה, הכוללת את כל הספרנים והסגל האקדמי. בשנים הראשונות הופיע העיתון באנגלית בלבד עקב מגבלה של מנויים רבים בקבלת דואר אלקטרוני בעברית. ממאי 2004 מופיע העיתון בגרסתו העברית בעריכת גב' אילנה צור, ונקרא "חדשות ברקט". בעיתון האלקטרוני מתפרסמים חידושים כמו מאגרי מידע חדשים שנרכשו לספריות, חידושים בתכנת ALEPH וכדומה. באתר הספריות יש קישור המאפשר גישה לכל גיליונות Barcat News באנגלית ובעברית. כאן המקום לציין שבשנות השמונים פרסמה הספרייה עלון בשם "חדשות הספריות", ובשנות התשעים התפרסם עלון פנימי בשם "עדכונים לספרנים". עותקים בודדים משני העלונים נמצאים בספרייה.

Chaim Seymour, "Retrospective Conversion at Bar-Ilan University from AACRI to AACRI.7", *Technicalities* 19, 7 (August 1999)

19 נורית רויטברג, הספרייה האקדמית — מספרייה אלקטרונית למרכז למידה: שלוב שימושים מסורתיים וחדשים בספרייה ובמחשביה, רמת גן חש"ד.

רשת התקליטורים

בראשית שנות התשעים הוקמה במדור הדרכה ויעץ בספרייה המרכזית תחנה עצמאית בעלת כונן חיצוני לחיפוש במאגרי מידע ביבליוגרפיים על גבי תקליטורים. התחנה שימשה הן את הספרנים לצורך חיפוש מידע בתחום עיסוקם והן את קהל הצרכנים. בשלב הראשון נרכשו שלושה מאגרי (CD-ROM (Read Only Memory):

1. Humanities Index — מפתח בתחום מדעי הרוח הכולל חומר גם ביהדות.
2. Dissertation Abstracts — שירות תמצות של עבודות לתואר שני ושלישי בכל המקצועות.

3. LISA — שירות תמצות בתחום הספרנות ומדע המידע.
 בספריית מדעי החברה הייתה באותו זמן תחנה עצמאית למאגר SocioFile בתחום הסוציולוגיה, ובספריית חינוך הייתה תחנה עצמאית למאגר ERIC בתחום החינוך. החיפוש במאגרי המידע על גבי תקליטורים הפך כלי עזר חשוב לסגל האקדמי ולסטודנטים ועד מהרה נעשה פופולרי מאוד, מה עוד שבספרייה המרכזית לא נגבה תשלום עבור החיפוש מאחר שאין עלות של זמן תקשורת. במשך הזמן נרכשו מאגרים נוספים, ובעקבות השימוש הגובר בדרך זו של דליית מידע, והביקוש הרב לאחזור מידע במאגרים, הוחלט על הקמת רשת CD-ROM במערכת ספריות בר-אילן שבאמצעותה תינתן גישה למספר משתמשים בו בזמן. למנהלת הרשת נתמנתה גבי אילנה צור. בתחילת שנת 1994 הוקמה הרשת על גבי שרת NOVELL, ובהדרגה חוברו אליה כל ספריות הקמפוס.

באחרונה הוקם שרת נוסף בספרייה בטכנולוגיית שרת-לקוח, המאפשר גישה לרוב המאגרים (14 מתוך 16 המאגרים הקיימים) מתחנות שאינן ממוקמות בספרייה. השירות ניתן לקהיליית אוניברסיטת בר-אילן בלבד. הגישה היא באמצעות אתר הספריות בשעות שאין פעילות בספריות.

בשנת 1999 הוקם שרת נוסף, בטכנולוגיית (Electronic Reference Library) ERL — ספריית יעץ אלקטרונית) למאגרים של חברת Silver Platter, שיש להם ממשק חיפוש משותף. תכנת אחזור המידע שפיתחה החברה איננה דורשת התקנת רשת במחשבים האישיים ומאפשרת גישה למאגרי המידע באמצעות האינטרנט, דבר שמאפשר לקהיליית בר-אילן התקשרות מתחנות שאינן ממוקמות בספריות דווקא. יתרון חשוב נוסף של טכנולוגיה זו הוא בכך, שמאגרי מידע אלה מכילים קישור בין תוצאות החיפוש לבין מאמרים אלקטרוניים בטקסט מלא וניתן להוסיף לרשומות התוצאות שדה של מצאי הספרייה (Library Holding Message) LHM. בדרך זו יכול המשתמש לראות אם קיים קישור לטקסט המלא מקטלוג הספרייה, או לחלופין היכן נמצאת הגרסה המודפסת של כתב העת.

מספר ספריות ברשת מחזיקות מאגרי מידע על גבי תקליטורים ותכנות מחשב בנושאים ספציפיים, המתאימים במיוחד לקהל המשתמשים שלהן, ולכן אינם מותקנים על הרשת. המאגרים נמצאים בתחנות CD-ROM עצמאיות, והגישה אליהן היא מתחנות

ייעודיות בלבד. כך למשל מחזיקה הספרייה למדעי היהדות מספר גדול של מאגרים ביהדות, כגון ארון הספרים היהודי, Avotaynu וכדומה, והספרייה לכימיה מחזיקה את המאגר Collective Index Chemical Abstracts.

מפעל המפתוח של מדור "מחקר וביבליוגרפיה" בספרייה המרכזית

בדיווח שהופיע ב"ידיעות אוניברסיטת בר-אילן" מתמוז תשי"ז (אין שם מחבר) על ספריית האוניברסיטה, תחת הכותרת "שיטות ספרניות חדשות", נמסר כי:

לקראת שנת הלימודים השלישית מתכוננת הספרייה לערוך כרטיסים למסות ולמאמרים מקצועיים אשר בקבצים ובכתבי-עת שאין להם אינדקסים כדי "להחיות" את החומר החשוב הכלול בהם ושמבלעדי אמצעי זה נעולים שערי הגישה אליו.

מדובר כאן בתכנית של הספרייה למפתוח מאמרים מתוך קובצי מחקרים, ספרי יובל וספרי זיכרון, וכן מתוך כתבי עת חסרי מפתחות על מנת לאפשר גישה קלה למאמריהם ולמנוע חיפוש בדרך של ניסוי וטעייה. מפעל זה, שאמור היה להתחיל בשנת 1958, התעכב בגלל מחסור בתקציבים וככוח אדם, ויצא לדרך באמצע שנות השמונים עם שינוי מושאי המפתח.

מפתוח כתבי עת רטרואספקטיביים

במדור "מחקר וביבליוגרפיה", שפעל בספרייה המרכזית מאמצע שנות השמונים עד אמצע שנות התשעים, הופקו מפתחות לכתבי עת רטרואספקטיביים חשובים בעברית. מפעל זה החל ביזמתה של מנהלת הספרייה באותה תקופה, גבי נעמי ברזילי, במטרה לספק לתלמידים ולחוקרים גישה נוחה לתוכניהם של כתבי עת במדעי היהדות והרוח שפסקו להופיע באמצעות נושאים או שמות מחברים. במסגרת הפרויקט הכין ד"ר אריה בן-יוסף, ביבליוגרף הספרייה דאז, מפתחות לכתבי העת האלה:

- אורלוגין, כתב עת בתחום הספרות ומדעי הרוח, הופיע בשנים 1950–1957. המפתח הופיע בדפוס בשנת תשמ"ז.
- מלילה, כתב עת בתחום הספרות העברית. הופיע בשנים 1944–1956. המפתח הופיע בדפוס בשנת תשנ"א.
- בר-אילן: ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, מדעי היהדות ומדעי הרוח. מפתח לשנים תשכ"ג–תשמ"ט (כרכים א–כה) הופיע בדפוס בשנת תשנ"ג. כתב העת ממשיך להופיע.
- מולד, ירחון מדיני וספרותי, הופיע בשנים 1948–1986. המפתח לא הופיע בדפוס, אלא רק בצורתו הממוחשבת.

מפתוח עיתונות שוטפת

בשנת תשמ"ה (1985) החל המדור במפעל נוסף – מפתוח המוספים והמדורים הספרותיים של העיתונות העברית היומית בישראל, מפעל שנמשך עד היום ומתבצע במדור המפתוח של מחלקת שירותי קוראים. המטרה היא למפתח בצורה סלקטיבית מאמרים מתוך המוספים ולתת גישה רב-היבטית אליהם. במפעל זה מופתחים "הארץ", "הצופה", "ידיעות אחרונות" ו"מעריב" מיום תחילת הפרויקט (תשמ"ה) ואילך. העיתונים "דבר", "חדשות" ו"על המשמר" מופתחו מתחילת הפרויקט עד למועדי הפסקת הופעתם. בשנת תשמ"ו (1986) נוספו העיתונים "המודיע" ו"יתד נאמן", ומשנת תשמ"ז (1987), ממופתח גם המוסף "ספרים" של עיתון "הארץ". העיבוד הטכני של החומר נעשה בעבר ובהווה בידי צוות המפתוח והמחשוב של אוניברסיטת חיפה.

באמצעות מפתח זה ניתן לגשת לרישום ביבליוגרפי של מאמרי ביקורת, מסות, רשימות ביוגרפיות, שירים, תרגומי שירה, סיפורים וכו' שהתפרסמו במוספים. בשנים תשמ"ה-תשמ"ז, הופיע המפתח כשנתון מודפס, ושווק למספר ספריות בארץ. היום מופיעים "מפתח למוספים ולמדורים הספרותיים של העיתונות העברית היומית בישראל" וכן המפתחות לכתבי העת הרטרופקטיביים בתוך המאגר המקוון של "המפתח למאמרים בעברית" (מפתח חיפה), והם חלק משירות מפתוח זה לרשת הבין-אוניברסיטאית. כל ערך במחשב כולל את הפרטים האלה: מחבר, כותר, מילות מפתח של הנושא המשמשות גם כרמיזות הדדיות לנושאים קרובים, שם העיתון, תאריך ועמודים.

מפתוח חומר בתחום המשפט

1. מפתח לכתבי עת משפטיים בישראל: צוות הספרייה למשפטים יזם פרויקט ייחודי של עריכה והפקה של "מפתח לכתבי עת משפטיים בישראל" – כלי מחקרי ראשון בתחום זה בארץ. המפתח מכסה מאמרים שהתפרסמו משנת 1976 ואילך, ומתעדכן באופן שוטף. בשנת 1978 הופיע המפתח בצורה ספרית בשני כרכים, והיום הוא חלק מהתקליטור המשפטי "תקדין".
2. מפתח להצעות חוק: צוות הספרייה שוקד גם על הכנתו של מפתח להצעות חוק, הנותן כיסוי מלא להצעות החוק במדינת ישראל משנת 1948 ואילך.
3. מפתח אֶזְכּוּרִים: מפתח האֶזְכּוּרִים נעשה בעבר על ידי צוות הספרייה, והוא מכסה את השנים 1978-1991. המפתח הופיע בפורמט מודפס בלבד בשנת 1993, והפסיק להופיע מאחר שכיום החומר ממוחשב. לכל המפתחות שהזכרנו יש קישור בקטלוג המאוחד של רשת ספריות האוניברסיטה.

מאגר תזות בספרייה לפסיכולוגיה

בספריית המחלקה לפסיכולוגיה יש אוסף ייחודי של עבודות לתואר שני בפסיכולוגיה

של אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת תל-אביב, האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת חיפה. נוסף לכך מכיל האוסף עבודות של הפקולטה להנדסת תעשייה וניהול בנושאים הנושקים לפסיכולוגיה. האוסף נבנה על ידי גב' רות לרר-ויטשנר, שהקימה את הספרייה וניהלה אותה משנת 1969 ועד לפרישתה בשנת 1993. הרעיון שעמד מאחורי בניית האוסף היה ריכוז כל עבודות המ"א בתחום הפסיכולוגיה בספרייה אחת על מנת לאפשר לסטודנטים לבדוק במקום אחד מה נכתב בארץ בתחום הפסיכולוגיה בכל האוניברסיטאות ולאפשר גישה לכל העבודות יחד.

מנהלת הספרייה פנתה לאוניברסיטאות השונות בהצעה לחילופי עבודות גמר. בספרייה שלה הוחלט לחייב כל סטודנט למסור חמישה עותקים מעבודתו: שני עותקים לספרייה — אחד למדף והאחר לאוסף הרזרבה — ושלושה עותקים נוספים עבור הספריות המשתתפות בחילופים. אוסף התזות מכיל גם עבודות לתואר שלישי של אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת חיפה והאוניברסיטה העברית. היום מכיל המאגר הממוחשב יותר מ-4,200 עבודות לתואר שני וכ-320 עבודות לתואר שלישי. הרבה דובר כבר על יצירת מאגר תזות ארצי בכל התחומים — מדעי הטבע, מדעי החברה, מדעי היהדות והרוח — והיום דנים כבר באפשרות של סריקת עבודות הדוקטור לתוך מאגר בטקסט מלא שיאפשר אחזור מידע מהיר וישמש מעין Dissertation Abstract ישראל.

כותרות נושאים בעברית

הגישה לחומר ספרי לפי נושא, שהייתה נהוגה בארץ, התבצעה באמצעות הקטלוג המקצועי-הממוין, כדוגמת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

בשנות השבעים חל שינוי במגמה, וספריות גדולות בארץ החלו להשתמש בשיטת ספריית הקונגרס האמריקנית לכותרות נושאים באנגלית. גם באוניברסיטת בר-אילן הוכנסה שיטה זו על ידי מנהל הספרייה באותה תקופה, ד"ר יצחק גולדברג. יתרונה של שיטת כותרות הנושאים (Subject Headings) בכך, שהיא מאפשרת גישה לחומר ספרייתי באמצעות הנושא. יתרון נוסף מתבטא בתחום עבודת הספרנים. ניתן להעתיק את כותרות הנושאים מקטלוג ספריית הקונגרס לקטלוג המקומי — מגמה שהתחזקה עם מחשוב ספריות המוסדות להשכלה גבוהה.

עד שנת 1983 ניתנו בספריית בר-אילן נושאים רק לספרים באנגלית ובשפות זרות אחרות על ידי מחלקת הקטלוג הלועזי. אוסף הספרים הגדול בעברית לא היה נגיש באמצעות הנושא המילולי. מאחר שהעמדת הספרים על המדף בספריות בר-אילן היא על פי שיטת המיון, צריך היה לפנות אל ספר השיטה על מנת לקבל את מספרו של הנושא המבוקש. אולם בחיפוש נושא מורכב יותר, כמו "שו"ת בנושא השואה", צריך היה להסתמך על הידע והזיכרון של ספרן היעץ, מאחר שכל ספרי השו"ת הועמדו על המדף וכורטסו בקטלוג על פי אותו מספר מיון.

בעיה זו אינה קיימת בספרייה הלאומית, מאחר שאוסף הספרים מוחזק שם במחסן

סגור, והגישה אליו היא על פי מספר רץ שניתן לכל ספר. המקטלגים מביאים לידי ביטוי את הנושאים השונים שבהם עוסק ספר כלשהו על ידי מתן כמה מספרי מיון על פי הצורך. מספרי המיון משמשים לגישה על פי נושא במקום כותרות נושאים מילוליות.

בסוף שנת 1983, בד בבד עם תהליך מחשוב ספריות האוניברסיטה, הוחלט על פרויקט מתן נושאים בעברית במחלקת הקטלוג העברי בניהולו של מר שלמה רוטנברג. הופמן, רוטנברג ואחרים, במאמרם על הפרויקט,²⁰ מדברים על כך שהמטרה הראשונה של אנשי צוות המחלקה לקטלוג עברי הייתה לבנות כלי שימושי לאיתור ספרים בקטלוג עבור משתמשי הספרייה באוניברסיטת בר-אילן. מפתח הנושאים של ספריית הקונגרס מקובל בספריות רבות בעולם כולו, וכאמור כבר היה בשימוש בספרייה עבור קטלוג ספרים בשפות זרות, אולם היו לו מספר חסרונות: בהיותה מערכת אמריקנית הייתה מערכת הנושאים מבוססת על השקפת עולם שונה משלנו ועל אוריינטציה של העולם הנוצרי. כמו כן לא הייתה הרחבה מספקת בתחומי היהדות, ארץ ישראל והנושאים הקרובים, שמדרך הטבע מהווים חלק גדול וחשוב ביותר של האוסף בספריית בר-אילן. נוסף לכך חשבו ספרני המחלקה, שמן הראוי שבאוניברסיטה ישראלית, שבה השפה העיקרית של המשתמש הממוצע היא עברית, תהיה אפשרות לאתר חומר בעברית באמצעות מערכת נושאים בעברית. המחלקה למיון ולקטלוג עברי באוניברסיטת בר-אילן החלה בעבודת המפתוח כשהיא מתבססת על כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס. וילק, רוטנברג ואחרים מציינים כי אין מדובר רק בתרגום, אלא גם בהתאמה לשונית, מאחר שלא תמיד הניסוח של הכותרת באנגלית מתאים לתרגום לעברית. לעתים יש להפוך את סדר המילים ולעתים יש להשתמש במונחים ובצורות השגורים בפי דוברי עברית. נוסף לכך יש מילים בעברית שעשויות להיות דו-משמעיות באנגלית וכן אין אפשרות טכנית לנקד, דבר העשוי לשבש את הבנת המילים.²¹

במחלקת קטלוג עברי שוקדים על פיתוח כותרות של נושאים נוספים על אלה של ספריית הקונגרס, מתוך צורך לטפל כראוי באוסף המקיף של ספרים בתחום לימודי היהדות באוניברסיטת בר-אילן. כן עוסק צוות המחלקה בפיתוח כותרות של נושאים שונים (על פי הצורך) מאלה של ספריית הקונגרס מתוך צורך להימנע משימוש במונחים המנוגדים לסביבה התרבותית, הפוליטית או הדתית בישראל. ל"כותרות הנושאים" נבנתה מערכת רמיזות שבה לכל נושא בעברית יש רמיזה שמפנה אל הנושא המקביל באנגלית. כך יכול המשתמש לשלוף ספרים מתוך הקטלוג גם בעברית וגם

G. Hoffman et al., "Hebrew Subject Headings: Development and Implementation at Bar-Ilan University", *Judaica Librarianship* 6, 1-2 (Spring 1991-Winter 1992), pp. 24-32, 37

D. Wilk et al., "Problems in the Use of Library of Congress Subject Headings as the Basis for Hebrew Subject Headings in the Bar Ilan Library", *International Cataloguing and Bibliographic Control* 30, 3 (Jul.-Sep. 2001), pp. 6-43

בלועזית. עיקר החידוש במפעל זה הוא יצירת מערכת כותרות נושאים אלטרנטיבית, מורחבת או חדשה לגמרי בתחומי מדעי היהדות, ישראל, היסטוריה ישראלית ועוד. חשוב לציין את שיתוף הפעולה הפורה בין ספריית הקונגרס בארצות הברית לבין המחלקה למיון ולקטלוג עברי. במקרים רבים התקבלו הערות והשגות המחלקה לנושאים שניתנו על ידם, וכן התקבלו הצעות שלנו לנושאים חדשים לאו דווקא בתחום היהדות.

פרויקט ייחודי זה של ספריית בר-אילן נעשה תוך שמירה, במידת האפשר, על המסגרת הכללית של כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס, הכללים ורוח השיטה – אך בפנים חדשות, במונחים ובמושגים מן המקורות ובהלך מחשבה וסגנון של המשתמש ששפתו עברית. לדברי מר שלמה רוטנברג, מנהל המחלקה, מכיל הפרויקט היום כמאה אלף כותרות נושאים בעברית.

ספריות בר-אילן בקהיליית הספריות הבין-לאומית

ספריית האוניברסיטה מפורסמת בקרב ספריות בעולם בעיקר בזכות האוסף החשוב במדעי היהדות שברשותה. בראשית הדרך, בגלל מצוקה כספית שלא אפשרה התפתחות מהירה של האוספים, פנו מנהלי הספרייה לגורמי חוץ בבקשת עזרה ותרומות אוספים; ואילו מסוף שנות השמונים נהנית הספרייה ממוניטין רב, כשבתחום הספרות השוטפת ביהדות הגיעה למקום השני, אחרי הספרייה הלאומית. אוספי השו"ת, ספרות החסידות, הגדות של פסח וכדומה ידועים בעולם הספריות היהודיות.

בשנת 1988 הוזמן הספרן הראשי דאז, מר יעקב ארונסון, לכנס שנערך באוניברסיטת הרוורד בארצות הברית בנושא ספרנות יהודית (Judaica Librarianship), ויצר שם קשרים עם נציגי הספריות בעלות האוספים החשובים בעולם בתחום היהדות. באותה הזדמנות התבקש מנהל הספרייה לקחת חלק בהכנת כנס בין-לאומי בנושא ספריות יהודיות שתוכנן על ידי אגודת הספריות היהודיות בארצות הברית Association of Jewish Libraries-USA. הכנס נערך בירושלים בשנת 1990, וספרנים רבים מאוניברסיטת בר-אילן השתתפו בו; חלקם הרצו בתחומי התמחותם. בעקבות כנס זה נוצרו קשרים חדשים והתהדקו קשרים ישנים עם ספריות בעולם היהודי.

בשנות התשעים ובראשית שנות ה-2000, השתתפו נציגי ספריות בר-אילן בכנסים בנושא ספריות יהודיות שנערכו במיאמי, בלוס אנג'לס, באוניברסיטת הרוורד, בווינינגטון, בניו יורק, בשיקגו, בפילדלפיה, בדנוור ובלונדון. נוסף על הפעילות הבין-לאומית בתחום היהדות משתתפת גב' אליזה בר-מגן, מתאמת רשת אל"ף, בכנסים בין-לאומיים בנושא מחשוב ספריות באמצעות מערכת ALEPH.

באמצעות הסכמי החילופין בין ספריית אוניברסיטת בר-אילן לבין ספריות אחרות בעולם התהדקו הקשרים עם ספריית הקונגרס בארצות הברית והספרייה הלאומית של צרפת וכן עם ספריות אוניברסיטאות יל, הרוורד, פיטסבורג בפנסילבניה וקליפורניה שבארצות הברית ועם עוד למעלה מארבעים מוסדות אקדמיים אחרים ברחבי תבל.

סיכום ומבט אל העתיד

רשת ספריות בר-אילן עברה כבר דרך ארוכה מיום הקמת הספרייה לפני חמישים שנה. הספרייה הקונבנציונלית-מסורתית, שהייתה מבוססת על אוספים ספריים בנייר וקטלוגים ושירותים טכניים ידניים, התפתחה בשנות השמונים והפכה לרשת ממוחשבת שמהווה חלק אינטגרלי מרשת הספריות האקדמיות הארצית. בשנות התשעים המוקדמות התחלנו ברכישת כלי יעף אלקטרוניים, והיום הם חלק בלתי נפרד מאוספי הספריות. הספריות מנויות על שירותי מפתוח ותקצור וכן על מאגרים וכתבי עת בטקסט מלא, שהפכו כלי עבודה ומחקר לספרנים ולמשתמשי הספריות.

היום מורכבות ספריות הקמפוס מאוספי הספרים וכתבי העת בנייר לצד האוספים האלקטרוניים, וספרי היעף משלבים הדרכה לשימוש בשני סוגי האוספים. אולם מצבן של הספריות כפי שהוא היום עדיין איננו מניח את הדעת, וכפי שמשתמע מהמסקנות וההמלצות של ועדות הספריות השונות נראה, כי כולם מכירים בעובדה שתקציב הספריות איננו עומד בדרישות קצב ההתפתחות היום, ועל מנת להציע את ספריות בר-אילן קדימה ולהשוותן לספריות אוניברסיטאיות אחרות בארץ מכל הבחינות (מבנים, ציוד מחשבי, כוח אדם ועוד) יש צורך להעלות את הבעיה על סדר יומם של מקבלי החלטות בקמפוס ולדאוג לתקצוב מתאים, שיביא בחשבון את כל הצרכים הנוכחיים והעתידיים הצפויים.²²

בדו"ח על פעילות ועדת הספרייה בשנת הלימודים תשס"ד ששלח פרופ' סטיבן שניידר, יו"ר ועדת הספרייה דאז, אל פרופ' זמירה מברך, סגנית הרקטור, מיום י"ב במרחשוון תשס"ה (27.10.2004), נאמר בין השאר: "במספר דו"חות במשך השנים, המליצו ועדת הספרייה וועדות אחרות, בפני הנהלת האוניברסיטה על ניהול מרכזי למערך הספריות. הדבר הפך למעשי יותר משהלך והתקרב מועד פרישתו של הספרן הראשי לגמלאות. הוועדה המליצה על ניהול מרכזי למערך הספריות ועל מינוי איש אקדמיה שיעמוד בראש המערך בדומה למינוי שהתקבל לאחרונה באוניברסיטה העברית". בדו"ח מדובר גם על מינוי מנהל למערך הספריות במטרה "להבטיח סמכות מרכזית אחת של כל הספריות בקמפוס". לקראת פרישתו לגמלאות של הספרן הראשי, מר יעקב ארונסון, החליט הרקטור, פרופ' יוסף ישורון, לעשות רוויזיה בספריות ולמנות "דקאן ספריות", חבר הסגל האקדמי, שיהיה אחראי על מערך זה. בינואר 2005 מונה פרופ' יוסף תבורי לתפקיד דקאן הספריות, ומאוקטובר 2005 משמש בתפקיד זה פרופ' רימון כשר. מר מנחם דולינסקי מכהן החל מינואר 2006 כמנהל מערך הספריות והמידע.

אנו צופים שיישום מסקנות הוועדות בדבר מרכז מערך הספריות ומיזוגן בספריות פקולטטיביות יביא לשינוי המצופה, וכך נוסף נדבך למגמת המצוינות שאוניברסיטת בר-אילן שמה לה למטרה.

22 דו"ח כיניים של הוועדה לבדיקת ספריות האוניברסיטה, סיוון תשנ"ח.